

МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

ПРО
ЖІНОЧУ НЕВОЛЮ
В ІСТОРИЧНІМ РОЗВОЮ.

Ціна 30 ц

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА І ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

МИКОЛА ГАНКЕВИЧ.

Про Жіночу Неволю
В ІСТОРИЧНІМ РОЗВОЮ.

Ціна 30 центів.

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА

і ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

дніе ся в рецензії автора безталанних "Аргонавтів". По його думці жінка національно-поступова повинна бути 1) матерею, виховувати діти в дусі руським, щоби вони могли опертись винародовляючій у нас системі уряду і школи; 2) визначатись горячою, а навіть найщиршою прихильністю до гр. к. церкви. І справді жінки галицькі, змальовані галицькими повістярами, кінчають свою кар'єру тим, що виходять щасливо за муж, і живуть собі сунокійно у тихій пристані родинного огнища. Ори-ся сидить собі на канапці, недалеко неї мріє-думає в мягкій фотели о. Патрикій, пригадуючи собі своє колишне залицяне й любовні сходи́ни в гаю при чарівнім, місячним сяєві, а діти сих щасливих батьків бують ся снігом на подвірю, та грають ся в битву під Жовтим Водами! Се вже, бачите, наслідки діяльности національно-поступової жінки. Сей образок тихого ідеального щастя подружного, сільської ідилії і ідеальної жінки, ви́нятий з повісти Бобикевича "На обзори́нах". А повість ся дуже подобаєть ся нашим "світлим лю́дя́м"; видко, що ідеали галицького повістяра вміли зачіпити за живе галицьких лю́дей, вміли вдарити і́менно в таку струну, котра дуже симпатично звучить для галицьких нерві́в.

Ми могли би навести ще кілька "ідеальних" постатей з галицького повістярства, от хочби з повістей самогож Гр. Цеглинського, котрі ясно вказують, як дивить ся пересічний "світлий" галицький чоловік на справу жіночу. Опираючись на сїм, ми зможемо ліпше зрозуміти і ті замітки, які підносив критик "Зорь" в своїй згаданій вже вище рецензії.

Починаєсь ся рецензія загальними увагами, котрі нагадують статю Кобринської про "рух жіночий" а зглядно виводи Мілля. Але де далі все частійше подіблені такі замітки і виводи, що мимоволі нагадує ся звісна народня поговорка: "Богви свічку, а чоротови огарок". Прихильність до еманціпації жінок проявляє ся у критика в такий спосіб, що ми—як він каже— **побіч одушевлення до поступу не перестаємо любити і бувальщини...** що признаючи жінкам право до всесвітньої праці та рівні з муцциами, критик онісся радить піонеркам поступу покинути свої далекі, всесвітні і космополітичні мрії.

Врешті горяча оборона тих жінок, в своїм патріотичнім пориві вручили царю князеві Руси, Ю. Пелешови і зазначеш сердечні відносини до церкви, та попівства доповнюють характеристики галицького поборника жіночої еманціпації. Жін-

ки можуть безпечно, з огляду на таких прихильників сказати: "Хорони нас боже від наших прихильників, бо з ворогами самі вже дамо собі раду".

Ми згадали трохи ширше про сі основні думки колишнього редактора "Зорѣ". Адже ж його думки — се вираз певної частини нашої суспільности; адже ж сему авторови визначено в "Історії літератури руської" Ом. Огоновського просторе місце. Значить, з його думками слід нам числити ся. Відзив той вказує далій, що справа жіноча і у нас набирає значіння, бо коли давнїйше стрічало й "Зеркало" прояви визвольні кпинами, не гірше обскурного "Страхопуда, то по виході "Першого вінка" не можна вже було дотепом та сміхом збути такої серіозної справи, як справа жіноча. Тут мимоволі пригадує ся нам виказ Дж. Ст. Мілля: "річ се ймовірна, що всі докази супроти привілеїв одного полу не звернуть на себе так довго загальної уваги, поки самі жінки не стануть про се говорити, бо в загалі висші й верховодячі класи суспільні не поступали ся в користь класу нижчих, поки ті самі за себе не постояли.

Але ж як кождий факт, взятий чи то з природи, чи з життя суспільного, може стати для нас ясним і зрозумілим, коли про-

слідимо його зріст і розвій, його генезу, так мабуть не від річи буде роз'яснити неволю жіночу в її історичнім розвитку. При тім ми зрозуміємо і значіне питання жіночого, значіне руху еманципаційного між жінками. Аджеж неволя жіноча тріває майже від початків доби історичної, вона починає ся з розвитком т.з. цивілізації, а прецінь ніколи через так широко, як іменно наше столітє.

Вже той сам факт хронологічний вказує нам, що причини і ґрунту, на котрім зросло питання жіноче треба шукати в тих відносинах суцільно економічних, які ми бачимо в нашім століттю. Розуміє ся, ми маємо на думці головно західно-европейські відносини, у тих народів арійської породи, котрі стоять на переді розвитку економічного і культурного.

А серед тих народів справа жіноча займає найвизначнійших людей. Навіть в тім краю, на котрий ми, галицькі Русини, любимо іноді дивитись так дуже з висока в почуттю своєї культурної висшности — я маю на думці Россію, питання жіноче займає перворядне місце; журнали спеціально жіночі, участь жінок в життю громадським, жіночі конгреси — усе те свідчить, що в питаню жіночим ми бачимо справу, викликану не кільком якими не-

будь персверненими головами, але потребою справді некучою і живо відчутою.

Щоби розяснити становище жінки, а заразом ту атмосферу, в якій вона плакаєсь і зростає ми хочемо заглянути трохи далше в бувальщину її минувшість роду людського, хочби лише на хвилишку. Річ се доконечне потрібна, що неволя жіноча, так як і всяка інша неволя в людських суспільностях — се категорія історична, а не щось незмінне віковічне.

Коли станеш говорити з звичайним “філістром” про які небудь справи суспільні, про різні недомагання, хибні в життю суспільнім, про різні некучі питання, він іноді признаєть ся, що се — мовляв — надужите, що дійсно воно так не повинно бути. Але коли ти станеш доходити причин тих прояв, зведеш їх на певні основні квестії, коли згадаєш, що з дальнім ходом суспільного розвою змінять ся ті відносини, або що вони вже її тепер находять ся в фазі переходовій (“im Werden begriffen” — як кажуть Німці), він покиває недовірливо головою і скаже “Не за нас воно так настало і не за нас воно змінить ся. То зрештою лежить в самій природі, що один мусить бути бідний, другий багатий, що оден мусить працювати в той а другий в інший спосіб. Взагалі такий стан

річий ми **скрізь** бачимо. Все були лішнві і роботящі, бідні і богаті; а всі виводи ваші, то **мрії** та й більш нічого..” Так думає приміром ш. редактор “Батьківщини”, так думає також осел Гаїного, певний про свою будучність:

Der Himmel verlaesst seine Esel nie,
Die ruhig im Pflichtgefuehle,
Wie ihre frommon Vaeter gethan
Tagtaeglich traben zur Muehle.

Das Muehlbad klappert, der Mueller mahlt
Und schuettet das Mehl in die Saccke;
Das trag' ich zum Baecker, der Baecker
backt
Und der Mensch frisst Broete und Wecke.

In diesem uralten Naturkreislauf
Wird ewig die Welt sich drehen,
Und ewig unwandelbar, wie **die Natur**,
Wird auch der Esel bestehen

Коли такому добродієвн сказати про неволю жінки, про її рівпорядне становище з мущиною, до якого вона добиває ся, коли йому сказати про те, що нинішна моногамія находить ся в передсмертній агонії, він погляне на вас з усміхом: “То ви хочете світ до гори ногами переверну-

ти, ви йдете проти природи, ви хочете подоптати "святощі батьківські", ви підриваєте основи цілого ладу суспільного..." Таких заміток ви можете сподіватись не тільки в нас але серед ріжних диких пород. Жінки племені Могольоля з над Замбесі чудувались тому, що в Англії мущина дружить ся з одною тільки жінкою. Се видалось їм таке дивне, що вони не хотілиби мешкати в такім поганім краю. А Хіневіане (з Америки) кажуть, що "великий дух" тішить ся тим, коли чоловік має багато жінок. І вони всі певно вважають ідіотом і фантастом того, хто форми родини, подруже вважає чимсь змінним, підпадаючим під закони еволюції, формою полових стосунків, звязаною з способом продукції даного народу, його господаркою, його цілим ладом суспільним. Люде ті зжили ся з дитинячих літ з певними порядками суспільними, з певними поглядами; їм здає ся, що так, як тепер, було завжди аж до "скончання віка..."

А тимчасом погляд на історію людскости від тих часів, коли люде стали виходити зі стану звірячого — мусить переконати кожного, що й людська суспільність і родинне чи подружне жите перемінювались і що таким способом також нинішня моногамія (історична моногамія) є

лише одною з форм подружних, пристосованою до господарки приватної, індивідуальної. Так само і доля жінки не завжди була однакою. Інакше жила жінка за часів доісторичних, за часів родових відносин, інакше в патріархальній родині палестинських семітів, інакше в грецьких громадах — державах, інакше в Римі, інакше в часах феодалізму а інакше за наших днів. Бо й господарство, спосіб продукції і відповідний розділ праці а вслід за тим і систематизація суспільних груп — не були однакові від “початку світа...”

Ми не думаємо в отсій статі подати докладну історію жіноцтва, його становища у різних народів; хочемо тільки подати в нарисі головні етапи в еволюції жіночої долі, чи то властиво недолі, а таким способом, маючи в руках провідну нитку, ми не зблукаємо ся в лябіринті різnorodних фактів і появ суспільного життя, життя жінки.

Тому, що доля і становище жінки найкраще проявляють ся в відносинах єї до чоловіка, т.є. іменню в життю родиннім, то ми й мусимо переглянути коротенько розвій родини, розуміє ся на стілько, на скілько розвій родини, і в дальшій лінії всіх економічно суспільних відносин впливає на долю жінки.

Сягаючи оком в часи доісторичні, тобто в часи варварства а почасти й в добу дикости,*) ми бачимо дивну появу: жінка займає серед тогдішньої суспільности дуже визначне та почесне становище. Тут нема мови про яку небудь неволю жінок, так, як в загалі серед т.з. родового устрою ми не бачимо ніякого неволення одних людей другими, неволення, котре мов червона нитка тягнеться крізь цілу добу цивілізації аж до наших днів, хоч і в змінюючихся формах. Переходячи давніші форми сім'ї,• ми бачимо, що в звязку подружнім стоять цілі групи жінок і мушин, але рівночасно в розвою сім'ї завважати можна тенденцію: щораз то більше обмежити круг подружнього житя, аж доки ся еволюція не довела до звязку між одним чоловіком і одною жінкою, до родини т.з. попарної, до сеї форми, котра становить таким способом немов **атом** подружний. Так з первісного, гіпотетичного безладя, через те, що подруже замкнено серед одного покоління племені, (мушини рсвесники дружили ся тільки з

---

*) Морган (Суспільність первісна), котрий є в тій справі нашим провідником, відзначає три фази в розвою роду людського 1) добу дикости, 2) варварство, 3) цивілізації. Пор. також Енгельса "Ursprung der Familie". (Початок родини, подружа і власности).

ровесницями жінками) — витворює ся сім'я кровосумішна. З хвилиною, коли заборонене було подружжя між братами і сестрами, найперше рідними, а опісля і дальшими кривними, настає сім'я пуналюанска або своїста. Тут, значить група сестер дружить ся з групою мушци, братів з іншого роду, але вже серед того подружжя проявляє ся все частііше, що якась пара з сеї групи довгий час живе тільки зі собою в подружних зносинах. Се завязок сім'ї попарної; се подружжя між одним чоловіком і одною жінкою але тільки до часу подружжя легко розривне і тим воно виріжнюєсь від родини т.з. моногамічної, в котрій виходять на верх прикмети спеціяльно їй тільки властиві.

Найголовнійшим і можна сказати, одиноким чинником, що впливав на розвій форм родинних (аж до моногамії) — був природний добір половий. Простий факт, що покоління, походяче від батьків-кривників значно слабше, менше здорове і вродливе чим діти батьків далеких собі по звязи кровній, се факт впливав рішучо і могутно на розвій форм подружних.

“Коли два поступові племена, з сильно розвитими прикметами духовними й фізичними через події життя варварського стикають ся і мішають ся в один народ, то

чашки й мозки обох розширюють ся й побільшують ся аж до суми спосібностей обох (Морган). Остатнім колісцем в тім ланцюху, що-творив ся під напором могутчої сили природного добору полового, було подруже попарне. Остатній сей вид семії йде в парі з добою варварства, з організацією родовою й господаркою архаїчно-комуністичною.

При первістнім безладю, в сімїї кровосумішній і пуналюанській походжене дітей виводить ся від матерей-жінок, родовід провадить ся по лнії женській а вслід за тим і відносини спадкові укладають ся в систему т.з. материнського права. Усі ті форми родинні, головно попарна, звязані з організацією роду (*gens*) і з ладом архаїчного комунізму, а господарка ся дає жінці коли не перевагу, то певне таке становище, якого вона не має в історичних часах. Появу сего можна завважати у тих народів, котрі не вийшли ще з варварської фази розвою, а різні останки давної гінай-кократії (переваги жінок) і матріярхату дадуть ся запримітити у всіх народів цивілізованих*).

На сім і основуєть ся дивна, як на

---

*) Порівнай: Моргана, первістна суспільність і Леббока, Початки цивілізації.

перший погляд проява, що в часах варварства жінка займає вільне становище що доперва з початком цивілізації разом з іншими проявами суспільної неволі (рабства) показуєть ся і неволя жінки.

Тількиж знову не треба думати, що доля жінок була тогді рішучо, абсолютно гарна й незavidна. Низький ступінь культурного розвою, безсильність чоловіка супроти грізних сил природи відбивали ся, розумієсь, і на жінках. Але за те в відносинах до мущини вона стоїть з ним на рівні. Весь тягар праці падає на єї плечі, про любов індивідуальну тут нічого й говорити, але власне праця вяже ся тісно з тим становищем, яке займає тодішна жінка. Нинішня жінка з висших клас суспільних, до котрої з такою галянтностю відносять ся, котру величають красшою половиною людського роду, не може й мірятись з жінкою Ірокезів або Туарегів африканських з огляду на дійсне поважане та значіне. Противно, романтичне, обожане жінки йде в парі з її пониженем і на се ми наведемо далі багато прикладів.

Переміна ся, що віддала булаву домашну в руки мущини, є впливом іншої переміни в цілім суспільнім ладі. Вона вяже ся з переходом давного комунізму

економічного в економічний індивідуалізм. Зростаюче щораз то більше багатство, природний витвір поступаючої наперед культури, впливає могутчо на еволюцію економічно-суспільних відносин. Серед народів пастирських розвиває ся на широкі розміри годівля худоби, а сей зріст майна перемінює стосунок мушини до жінки, так як перетворює поволи й інші відносини. Рівнобіжно з годівлею худоби, з ткацтвом, перетоплюванем металів та більше інтезівною господаркою рільничою починають розпадатись рамки родової організації і господарки комуністичної, показуєсь особиста власність, появляє ся рабство. Ширша продукція рільна, годівля худобу, потреба ширших просторів на пасовиска та лани орні витворює клясу рабів, полонених на війні ворогів, дає причину до пориваня жінок (Raubehe). Громада родова розділюєсь відповідно з розділом праці на хліборобську працю, і ремесла, а всі ті чинники розбивають лад родовий, комуністичний. Жінка стає майном, власністю чоловіка; він її добув собі власною працею, власною відвагою і тому зберігає добуток свого труду. Заповідь Мойсеєва виразно приказує не пожадати жінки свого "ближнього", так як і раба його і вола і осла і інших річей, ко-

трі **“Його суть”**. Такою ми бачимо жінку від часів моногамії, котра виступає яко самостійна одиниця супроти давних сім’юлок родових. В родині тій жінка стоїть під рукою мужа, а її завданням провадити домашнє хазяйство і плодити своєму **“панови”** правих наслідків. Її обов’язком те пер входить в зносини полові з одним тільки **“паном”**; він за те може собі шукати любови по за дружною. Голова на-тріяхальної родини живе звичайно в полігамії.

Коли доси родина, подруже було звязком до часу, витворюваннм потребою фізіологічною, — то тепер родина стає **одиницею господарською а се і є** характерна черта т.з. **моногамії**.

Оттут треба шукати й початків жіночої неволі. Богацтво, що розірвало давні, спілки родові на поодинокі індивідуальні господарства, належало головню до мушцини. Худоба і раби — се було його майно, воно стояло поза хатним газдівством жінки і тому перевага переходить від неї до володаря — чоловіка.

Давне право по матері (право материнське) вслід за сим переворотом — переходять в право батьківське, а упадок сей права материнського зве Енгельс в згаданім творі **“загально-історичною невдачею**

жіноцтва”, “найбільшою революцією, яку коли люде пережили”.

Неволя жінки появляє ся разом з рабством на розсвітї т.з. цивілізації, і перейшовши різні фази еволюційні, доходить аж до наших днів, аж до часів теперішніх, коли ся справа під напором відмінних відносно економічних, відмінних сил продуктивних стає ясно сформована перед парламентом історії в т.з. “жіночим питаню”.

Ми думаємо, що знаючи початок жіночої неволі, зможемо порозуміти як слід і початок еманципаційного руху і його значіне. Неволя жінки йде немов тінь за моногамією Патріярхат, се одна з перших відмін моногамічної родини. І хоч пр. у семітів (жидів) лишились еще форми родові, так жеж замість провідника роду, котрий не мав ніякої власти, бачимо вже батька-патріярха, під котрого всемогучою булавою живе більше число людей вільних та рабів, сполучених в одну одиницю економічно-суспільну, в родину патріярхальну. Цікаве, що у Арабів перед Магометом жінка — правдива товаришка свого чоловіка, опісля вона стає його рабинєю. Цікаве, що у диких Труарегів, мешканців Сагари, жінка втішає ся долею вповні завидною для європейської паняночки... З роз-

воєм економічним понижає ся її становище, а найкраще можемо бачити се новольництво жінок в старинній Греції. Сей край, котрий так високо стояв під зглядом культурним, що виплекав такі пишні квіти знаня і поезії, в типовий спосіб виводить перед наші очи такі характерні появи життя суспільного, як рабство і неволю жінок. В часах найвисшої слави Атин, на 9000 громадян (полїтес) припадає 45000 метойків-чужинців, а 36000 рабів!.. Не згадуємо вже про Спартанських Гелотів, прикованих до рілі. І разом з сям жінка — невольниця вольного громадянина, призначена газдувати і родити наслідків-потомків. Демостенес дуже ясно схарактеризував положене жінок в Греції. "Ми", каже він, "маємо гетери на розривку-забаву, наложницї на насущні потреби, а жінки на те, щоби нам достарчили праволожних дітей, та щоби дбали про заряд в хатї". І хоч серед поетів, учених і філософів можна подибати чимало світлих жінок, котрі дорівнують своїм співробітникам, та усе те не свідчить про яку небудь еманципацію жінок. Еманципація жінок, так як і соціалїзм робітничий — справи зовсім повочасні, і ми не можемо згодити ся на думку тих, що в грецьких поетках, філософках і учених-жінок хотять бачити преди-

теч нинішнього руху визвольного, так як і в християнських комуністах перших часів не можна добачати перших провідників нинішнього соціалізму. Але-ж се звичайна поява, що для нових потреб і форм життя люде вишукують основ в замерклій минувшинні, переломлюють традицію самою такою традицією, позичають у духів минувшости, їх імен, ключів боєвих, костюмів, щоби "в тім старинно-богочестивім перебраню... дати світові нові історичні сцени" (Маркс), "Вісімнадцятого Brumair-a"). Не перечимо, Греція видала чимало світлих постатей жіночих*). зачинаючи напівмітичною Агіо-діке, (котра перебралась за хлопця, щоби студіювати штуку лікарську) і кінчаючи славною Гіпатією (її замордували сфанатизовані товпи християн в Александрії) — і свідчить се дуже гарно про научні змаганя серед невеличкої частини грецького жіноцтва, та тільки загал жінок (а я думаю про жінок з громадянства, бо жінки рабині поділяли долю усеї кляси рабів-невольників) загал був поневолений, відбитий від ширкого життя громадського. Жінка запроторена у далеку закутину жіночої домівки т.з. (гунайксеїон) нагляда-

---

*) Пор. Сьверн. Бѣсти, з "Женщини Греції" (після твору Poestrona).

ла за роботою невольниць і плекала дітей, наслідників свого чоловікові і громадян державі, або такихже як і сама рабниць. Обовязком достарчати громадян державі стає її свитим обовязком супроти богів, предків та держави-громади (полісе).

Жіночі домівки Греції пригадують гареми турецькі та перські ендеруни і жінки грецькі навіть не могли самі з хати виходити, не згірше від перських та турецьких. Та вони не згірше від інших жінок, проживаючих в моногамії, вміли і обдурювати своїх володарів. Разом з моногамією появляє ся на світ, яко єї дальша консеквенція, шеста заповідь — так, як рівнобіжно з індивідуальною власністю появляє ся в перве заповідь сема!...

Тількж се ще тільки невеличке лихо, бо ссь вже перед Сольоном процвитали в Атинах дома публичні (порнея); а в первій книзі Мойсеєвій згадує ся вже про проституцію і про інші торги розкошамн любови... Як бачимо, вже серед грецької сунільности виходять на верх усї консеквенції подружя моногамічного, подружя заснованого на підставі сунільній. Консеквенції ті, певірність подружя, гетеризм, проституція — ідуть немов тінь слідком за моногамією і ми мусимо признати случність словам поета прогнаного оксфорд-

ського академіка (Шеллі) що **проституція се ріднісінька дитина подружя***). Таким способом моногамія не творить якоїсь гармонії між обома половинами людського роду; противно, ми бачимо в ній антагонізм, котрий є немов відбитком антагонізмів суспільних, проявляючих ся з початком доби історичної.

Жінка ріжними способами заявляє протест проти свого володаря. Невірність подружна, хитрість, таємна і не мов інстинктовна нехить жінки, усе те лише відміни сего антагонізму. Недаром вістре пессімістів так часто звертає ся проти жінок, недаром перський поет (Енвері) зове жінку хмарою, а мушину місяцем і “тогді” — каже — найкрасше чоловікови на світі, коли може цілком без жінки обійти ся”, а турецький поет Мір-Фазіль зове подруже найбільшим лихом на світі. Дивно се може звенить для уха якого небудь філістра, що зріс в певні атмосфері і звук до певних фактів, а найпаче для галицького філістра, викоханого серед тихої загороди понівської.

Зрештою моногамічна форма семії не скрізь така остра та сувора, як в Гелляді. Звісно пр. що Римляне далеко гуманній-

---

*) розумієсь: моногамічного.

ше відносились до жінок, чим Греки (пор. хочби *Neposa* передне слово до його "Жителісів"). І римська родина основана на потребах економічних. Більший круг людей (між ними й челядь-невольники і родина панова) становить одно газдівство, одну (*familia*) фамілію під рукою батька-самодержця. В його руках необмежна власть т. з. *patria potestas*. Власть батька над сином більше тяжка, чим влась мужа над жінкою (*manus*), і коли римська історія знає багато жінок, що визначились незвичайним привязанем до мужів, то знає противно чимало синів, що підіймали руку на батьків (*parricidia**) Усі кроваві протести є лише прямим впливом гнету, в якій би він формі не проявляв ся; вони становлять про вартість сего укладу, що їх викликає і знівечити їх не можна, коли лишає ся саму перевагу, саму власть. Власть і визиск деморалізує і володаря і раба.

Похожі відносини подружні бачимо і в східних народів, що відиграли в історії виднійшу ролю, як в Арабів та Персів. (У Китайців та Японців теперішних така сама доля жінок). У Арабів жінка втішалась до Магомета красшою долею, чим опісля.

---

*)порівн. *Lesky, Sittengeschichte Europas.* /

Пізнійше розвиває ся справдішне лицарсько-романтичне обожане жінок тільки-ж ся галантерія — власне вираз поневолення жінки, так само як філіантропія, ся патріярхальна прихильність верховодячих кляс до придавлених має робучих — є тільки відблеском переваги пануючої верстви, відблеском антагонізму суспільного. Усе те ідеалізація існуючих відносин. Так теж було і в середних віках за часів феодалізму, коли то витворив ся дійсний культ жіночий. Але зітхання до “дами серця”, турніри на єї честь йшли рівнобіжно з поневоленем жінки мужем, дочки батьком; культ сей відносив ся до жінки, чужої для рицаря, так, що авторитет батька і мужа оставав ненарушений. А в репрезентантів культури в середних віках, у Маврів іспанських, не вже там дошукаетесь красних умов жіночого життя? багато жінок займалось наукою, студіями (пр. Шоґда з IX. ст. професорка), чимало визначилось в поезії (Валляда з родини Омаядів в XI. ст.) — та проблески єї — котрі мож поставити побіч світлих постатей жіночих Гелляди — не могли розігнати тьми загального “темного царства...” І тут, так, як і у Греків і у Ізраїльтян товаришать патріярхальній моногамії невідступно поза подружна любов і проституція.

А все таки у народів, виступаючих на дієву арену по Римлянах, думки і погляди на жінку, по нашому, значно гуманійші і красші. Зроманщені Кельти та Германці стоять в сїм висше від старинних культурних народів з над середземного моря. Факт сей (звісний хочби з Таціта) пояснює ся тим, що Германці не вийшли тогді ще з доби варварства і що перехід з сімї попарної в моногамію у них еще не довершив ся. Посеред них, так само, як в посеред їх сусідів східних, Словян, остатки давнійших порядків задержались майже до їх виступу в історії, коли вже римська імперія розхиталась.

Про Славян руських оповідає Нестор, що “Деревяне жили способом, непаче худоба... Слюбу в них не було, а тільки поривали коло води дівчат”. Так і Ридимичі і Вятичі і Сіверяне “сходились на забави, на танці і на всі чортові іграца і ту собі жінок поривали, з якою хто змолив ся; а було в них по дві її по три жінок”. За те Поляне, що стояли на виснім ступні розвою (вони були хлібороби і уміли штучнійші ремесла, передовсім знали кувати мечі) — вийшли вже з доби сімї попарної.

І серед тих народів вперве визначає ся,

зростає індивідуальна любов*). Порівняйте пісню хочби чутливого Тібулля, де всьо не виходить далі поза інстинкт змисловий, з піснею Гайного, де те чуте, той порив до гармонійної єдності двох істот так і переливає ся каскадою найрізномородніших тонів, а ріжниця, а далі й розцвіт любови індивідуальної стане ясний. Та тількиж, коли сей розцвіт припадає на добу моногамії, нашого подружа”, не треба думати, що се звязок подружний прямо его викивав. Противно. В мислях труверів прославляє ся любов лицаря до чужої жінки. Товариш сторожить его нічних, любовних сходи́н і на розсвіті зве його кидати любку. “Ось чую”, каже він, “вже в гаю, днину звіщаючи пташки співають, боюсь, щоби муж тебе заздрісний не застукав, а ось уже днина свитає”... Перегляньмо хочби українські пісні народні, де тільки співає ся про нелюба, про розлуку з милим через подруже та слюб, а побачимо, що любов індивідуальна часто зростає в відворотнім стосунку до щастя подружного, і що власне окупи суспільно-економічні силою контрасту видвигли і зростили любов індивідуальну.

---

*) пор. Енгельса, Початки родини, подружа і власности.

Таким чином ми перейшли в отсім коротенькім нарисї ті фази розвою родини, а zarazом і становища жінки, через які спільними, сімею моногамічною, основана перейшла, починаючи від самих початків побуту людей, як людей. Ми бачимо, як рівнорядне (взглядом мушчини, хоч і не дуже то в загалї завидне) становище жінки з часів варварства і родової організації змінює ся в єї неволю. Неволя ся звязана з новими відносинами суспільними, сімею моногамічною, основною головно на потребах господарських, затим звязана з **індивідуалізмом** економічно-суспільним. В родині визначають ся деспотизм і неволя — де в лагіднійшій (лицарсько романтичній) а де в суворій більше (гареми, (гунавксея)) формі — значить, в ній показують ся тіж антогонізми, в суспільности цілій проявляють ся між цілими клясами в їх боротьбі між собою. Родина стає мікрокозмом суспільним.

Вільний громадянин Атинський стояв на незлічимій масї рабів; в його хаті жінка була теж рабою. Римлянин, *pater familias* держав під своєю булавою рабів, дітей, жінку (подібно й ізраїльські патріярхи); на середньовічного февдала працювали приковані до ґрунту кріпака; а на заборолах його замку твердині дожидала

свого лада Ігоря мов у тюрмі замкнена жінка-дружина Ярославна. Наконець новочасний капіталіст купує за гроші людську працю і так само за гроші купує подругу життя.. **“Жінка і пролетар-робітник .с’о-дять ся в тім між собою, каже публіцист і посол німецький Бебель, що обоє вони з давних давен придавлені...”**

Доси говорили ми про неволю жінки в часах історичних і дійшли ми таким способом аж до часів найновітших, до часів продукції т. з. капіталістичної чи то товарої, до часів, коли змінюючі ся відносини поставили питане жіноче, викликали рух еманципаційний, визвольний.

Родина і семейне жите там лише в повній силі, де ще стоять ненарушені окремі загороди хозяйські, де господарство мужицьке процвітає в своїй стародавній формі. Там і жінка є конечною складовою частиною хозяйства, і ціле істноване вяже ся тісно з родинними відносинами моногамії.

Мужик веде в поли свою господарку оре свою невеличку нивку плугом, чи з наймитом, чи зі своїми синами, котрі з малку вже приучують ся до газдівства прибоці батька, а тимчасом хата лишає ся під доглядом господині. Коли тільки парубок вирве ся з війська, а придбає трохи

гроща на господарство, він зараз шукає собі жінки. Адже господарство хлонське чи маломіщанське немислиме без жінки. Вона і їсти варить, і огородову господарку провадить, коноплі отінає, пряде зимовими вечерами, ладить одіж та нимате, білить полотно, пере біле старосвіцьким праником, одним словом сповнює функції, котрі становлять одну половину існування мужицького господарства. Там розуміє ся принцип моногамічний тривкий, там нема того розкладу і між змістом а формою, розкладу, котрий яскраво кидає ся нам в очи, коли глянемо на подружжя в осередках культурного життя, посуненних наперед в суспільнім розвою, в містах....

Діти мужицькі від перших літ товаришать батькам, вчать ся під їх оком господарувати; хлонці коні поганяють, товар пасуть, дівчина воду носить, бере коноплі, бавить менших сестер або братів — одним словом родина мужицька сповнює і завдає педагогії, родина мужицька — се не пустий звук пустих "батьківських святощів", "солодощів патріархального життя" — се інституція господарська (економічна) і педагогічна. Коли вже ми про се говоримо, то загляньмо й до попа, але не до попа нинішніх часів. Кожний знає, які метаморфози перейшло хочби в наших часах

попівсьтво руське. Счезли ті “Старосьвіцькі батюшки і матушки”, ті старі “Любоградські”, що не багато дечим виріжнювались від мужиків, що працювали трохи що не на рівні з своїми парофіянами. Счезли ті попаді, що колись самі пряли і грядки копали, і безнастанно, цілий день наглядали за домашнюю роботою. Ви можете зміркувати хочби тільки по молодшій поколінню “панотців і матушок” Нечуєвих, як зароджують ся нові потреби, як предмети витворені культурою товарової господарки — заходять що раз то більше в обсяг патріярхальної господарки попівської. Невідступний товариш капіталістичної продукції, виміни товарів, призначених не на свої господарські, власні потреби, а для торгівлі, для виміни набирає перворядного значеня. Гріш підриває так само спосіб господарованя мужицького, як і життя попівства. За “давних, добрих часів” господарки партіярхально-февдалної витвір людської праці ішов на потреби певної обмеженої громади людей, йшов на вжиток пана і його мужиків та попа. Серед продукції капіталістичної товар витворюєсь безпосередно на те, щоби його виміняти на гроші а опісля закупленою силою мушкулів та нервів витворити з надвишкою потрібні продукти...

Такому завданню не може подужати господарка мужика на невеличкім ґрунті; а сам він втягаєсь в такі відносини до держави, що гріш стає для него неминучо потрібний. Відти йде унадок повільній дрібних загород мужицьких; відси йде і переміна в побуті попівства, котре з давньої фази — *antiquae educationis* переходить поволи в новий тип, зближаєсь до попівства решта католицького світа. Той процес зрівняня йде певним кроком і даремно голосять люде доброї волі протів таких ассіміляційних тенденцій. Серед нашого попівства привченого з давна до сервілізму, до поклонів авторітетам, нема на те відпорної сили. Може се не для одного і прикре, але ніхто не заперечить, що еволюція та звершаєсь кождої хвилі майже на наших очах. Відповідно до інших умов життя неремінив ся лад домашній, перемінюють ся і попадянки наші. Вони більше стають похожі на панночок мійських, привчають ся грати на фортепяні, набирають ся “поверховної” освіти, властивої городянкам; вони радійше вже виходять за “свіцьких” до міста. Але на попівстві ви не побачите такого великого впливу змінених відносин, що на клясі хліборобів, тай зміни тоті серед мужицтва відбивають ся дуже тяжкими наслід-

ками. Не стає грошей на податки (а мужик доси не працював на те, щоби вимішувати свої продукти на гроші), не має куди збути вигідно збіжа, тяжко видержати конкуренцію з вище зорганізованою господаркою, і прикра konieczність приневолює шукати заробку поза хатою, чи на ланах панських або богатирських, глнтайських чи в город, коли город недалеко. Дрібну господарку жде неминуча загибель а такі появи, як еміграція мужиків на Волинь, на Бессарабію, на Кубань, в Америку за море — є зверхними признаками того процесу, котрий доконуєсь в господарці суспільній... З руїною сіл йде повільній, а все таки певниший зріст городів (повільній, бо синеній у нас централізмом віденським) а городська жизнь нищить цілим своїм складом характерні признаки сільської культури. Дівчина сільська — песьмілива, покірлива, стає жвава, відважна; її привички давні дрібногосподарські ідеали розсинають ся перед іншим світоглядом, котрий складаєсь під напором відмінних вражень, відмінного життя. Таким способом дістаєсь в місто, на стеблівські заводи і Нечуєва Василина "бульвачка", до міста йде на службу і Варка Луценкова і Христя", щоб відслужити фікційний довг свого батька у купця-ка-

піталїста Загибїри.. Розуміє ся, що переміни всі відбивають ся на тих власне, котрих грізна “аненке” захоплює своїми течїями. Переміна тота доконуєсь серед всіляких злиднів і невзгоди, а дівчина, поневолена тим усьвідомим елементарним потом суспільним ї прибіта думає, що ось не хто а “лихий понунав” (порівн. повість Мирного: *Лихий понунав*), Той неясний якийсь її невідомий бог чи демон, перед котрим вона безсильна. А демон той — сеж прецінь капіталїзм, котрий в селї групує мужиків на богатих дуків і мало-земельну, або зовсім таки безземельну голоту, се та грошева господарка, до котрої не можуть нагнути ся дрібні мужицькі хозяйства і мусять поволї рознадатись. І нехай там люде з “добрим” серцем, та ще з “ідеалами батьківськими” накликають хліборобів, щоби держали ся свого клаптика землі, котрий — мовляв — батьківський, прадідний; то який небудь глитай сільський з повним “чересом” примусить бідноту сільску розироцатнє з батьківським полем. Таї та голота мабудь не без причини мандрує хочби за море, коли не до поблизького города...Людям “доброго серця” бажалось би, щоби дрібний господар за всяку ціну зберігав прадідне добро. Ну, а зберігти він може хиба в той спосіб,

що стане до мінімуму обнижати свої потреби і замість стати паном своєї шви, стане її рабом, стане новим гелотом... Така консеквенція проповіді "ширих" людей, котрі не в силі розлучитись з картинами сільської ідилії, на їх превеликий жаль, бажання їх розбивають ся перед дійсністю і загороди хазяйські, сільські вменшають ся числом а за те зростає пролетаріят городський. Сільська жінка, що услівими мужицького господарства має визначене місце в хаті і стоїть позаду своєї голови "чоловіка", в городі сама мусить заробляти, продавати свою силу робочу. Вона почуває ширший простір вколо себе; працюючи означений час, вона зрештою може ним довільно розпоряджати, вона стоїть сама перед підприємцею-капіталістом. Але найбільшу недостачу волі почуває наймичка сільська, що з ранку до ночі працює на своїх господарів. Ледви має в що вратись, та на хвильку відіхнути в неділю. В городі їй живеть ся зовсім інакше, далеко легше і вільніше ("Лихий попутав", "Повія", Мирного, Марія в "Бурлачці" Нечуя). Говорячи про її волю, ми однак не хочемо ідеалізувати сеї волі і в волі тій добачати цвіт розвою суспільного. Се "воля робітника-пролетарія", котрий визволив ся з пут февдалізму, з під

панської нагайки, але бачить над собою грізний, неначе невидимий обух капіталіста. Город — яко центр діяльності промислової не вище розвитої, чим патріархальна господарка на селі — відокремлює поодинокі галузи продукції, спеціалізує їх і таким способом функції ті, що в такім числі становили підвалну господарку мужицької, дрібнобуржуазної, переходять в обсяг праці колективної, так як ціла продукція товарова, чи то капіталістична має характер колективний, бо займає на поодиноких полях більшу масу сил робучих. Таким проявом ширшої продукції суть публичні кухні, реставрації, кофейні, касина; швальні та пральні заступають місце приватних, дрібних функцій; діти мійські замість іти з батьком до праці і привчатись під його оком до свого "фаху", ідуть до школи, до всіляких "охоронок" та "огородців фреблівських". Заняте батьків не дозволяє їм займатись вихованем дітей, а вихованше дітей — сеж була одна з найважнійших функцій моногамічної родини. Але коли жінка з клас низших, жінка з пролетаріату стає на рівні з мущиною, власне тому, що мусить зовсім самотійно ставати до праці, то й жінка з клас висших в місті визволена з під усяких тих клопотів, які

спадають пр. на “паню” або “попадю”, котра мусить дбати про “порядок в хаті”, як казав грецький громадянин. Жінка з буржуазії, визволена навіть з такого обов'язку, як плекане дитини в перших роках її життя. Няньки та мамки, звичайно жінки з пролетаріату, переймають на себе те завдане. Ну, а про дальше виховане вже й не говорити. Тільки коли робітниця визволяєсь з під хатного господарства, щоб своїми нервами і мушкулами наситити капітал, жаждущий “надвартости”, то жінка-міщанка, чи властиво городянка, бачить перед собою одно лишнє поле — найвисших розкошів змислових. Робітниця стає частиною машини, стає робучою пчолою; городянка-“пані” стає “метеликом”, гарною самичкою, гарним, розкошуючим паразитом. Поміж сими скрайними типами жінок стоїть еше лава жінок середної класи. Але ті власне причини, котрі ми власне йно що навели, заставляють й її шукати для себе побля зо-всім самостійно. Жінка ся не находить ся в тім щасливім становищі, щоби могла порхати “метеликом”, висисаючи соки з долішних верств людських — стати “окрасою нашого земського побуту”. Середні урядники, певеличкі підприємці промислові, нарешті наші попи сільські в ни-

нішніх тяжких часах не можуть жити давним способом патріархальним, з численною родиною.

Родинне жите серед тої власне кляси слабне і вмейшаєсь, дякуючи вимогам пинішним й руйнуючій силі гроша. А гріш — сеж прецінь лише видимий знак, прівілейованийий товар продукції капіталістичної, котра вирыває ґрунт з під ніг кляс середних. Відси ті сварки родинні, той розлад семейний, відси те змагане оставати ся нежонатим, котре можна заважати по містах, а далі декуди і по селах. Родина не має умов корисних, тих що вишлекали моногамію і тому розпадаєсь. Мужик-господар неминучо мусить закладати свою оселю; але який небудь середний урядник, в загалі чоловік з кляс середних в місці може, а то й мусить обходити ся без свого власного домашнього огнища. А потрібні условия до життя він знайде. В місті є і реставрації, і пральні, і кофейні, і дома рознусти, де за гріш може дістати потрібних товарів. Таким способом “домашнє огнище” стає прибіжником лише для “ізбранних”, для тих, що мають гарне личко або гарні гроші. Таким способом мусить жінка середної кляси оглядатись за самотійшим заробком, коли не хоче сходити в ряди тих

“богом забутих дівчат”, проживаючих на ласці чужих. Як бачимо, жінка з пролетаріяту і жінка з середних класів, дрібної буржуазії — виходить з домашньої загородини. Як бачимо, капіталізм викликає ті еманципаційні змагання серед жінок. **Тількиж і наші часи** не дали жінці повної волі, так як не визволили робучих мас простого люду! Власне голоси жінок до рівноправності, змагання визвольні, вказують на певідрадну їх долю, але вже й се є знаменем характерним, що вони підняли свій голос... Чимало знайде ся з другого боку людей, котрі з усміхом вислухають слів про неволю жіночу. “Ну, не перечу, що всіляке лихо буває, алеж усе те падушкитя, все то виїмки, а не загальний закон”... скаже дехто. А дехто з гаянтних романтиків обрушуть ся на таку критику: “Що? жінка поневолена?” скаже він з Щедрипівским лібералом, “жінка! сей живий тїміям! та жива молитва чоловіка до бога! Хто їм се сказав?! Хто їм позволив таке сказати!”... Тай не диво! Ажеж всі вони зросли в атмосфері деспотизму родинного, ажеж вони віддихають з малку тим воздухом і тому, відказувати на якусь неволю” — се нессимізм або, якби сказав автор безталанних “Аргонавтів” — се затроююче душу хлїпанє. А прецінь таке

“хлипане” роздає ся і в піснях народних*), бо її серед мужицтва, серед кляс хліборобських подруже, — справа конвенціональна, її мотивами головними інтереси господарські. Віден її виходить, що голос серця (коли воно одзиває ся під вагою пасущих зайднів) став в розріз з конвенціональною формою, впливає ся потоком діссонансів у тужливих піснях, маюючих “жіночу неволю”. Для приміру я наведу одну пісеньку, а пісень таких багато, багато...

“Ой далас ні(мя)моя мати, ой далас ні дала,
Так, як тоту колоненьку в болото втоптала,
Ой та як тії колоненці й у болоті гнати,
Ой так мені молоденькій за нелюбом жити.
Колоненьку-с утоптала, таї за шо гадаєш,
А за мене, молоденьку і не споминаєш.
Колоненьку-с утоптала, за дві-три неділі,
Мині-с жите відобрала на віки вічні.
Колоненьку-с утоптала, та знов її обсушиш,
А вже мене молоденьку з бідов не розлучиш.
А вже мене не розлучит' ні ніц, ні владика,
А вже хіба ні (мя) розлучит рискаль таї
мотика.

*) Чубинського Труди т. V. і Франка “Неволя жіноча”.

Значить, не любов і прихильність взаїмна є підставою і головним мотивом подружа — бо пісня не даром говорить, що “не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються”, а “не всі тії вінчають ся, що віршенько да кохають ся”.

А чи може що іншого скажемо про вищі класи суспільні? Жалкувалася мені одна панночка, що в неї залюблюють ся самі тільки молоді гімназіясти та академіки. “Якби який на становищи, то не кажу...” закінчила вона свою розмову. Слова сі звучали зовсім природно, не вкриваючи ніякої темної хмарки сумніву... Мушу признати, що і мене слова сі в першу хвилю її трохи не вразили. Адже і я виріс на галицькій Русі в століттю капіталізму.

Погляньмо на Русь доби князівської, а й там побачимо ту саму “неволу жіночу”. Жінки бояр і князів — сеж були “затворниці теремів золотoverхих”, наглядаючи за хозяйством домашнім, за князівським добром та виглядаючи свого “лада”, свого “пана”. Се вже не та жінка давних Славян, що йшла до бою нарівні з товаришем-чоловіком. За зраду в часах князівських карали жінку більше чим чоловіка, муж мав право прогнати зрадливу жінку, а чоловіка карали тільки епі-

тімією; звичай мати полюбовницю тільки ганьби, а не карали*). Галицькі бояре не вагають ся спалити Настасі з Чагрових за те, що Ярослав Осмомисл пристав до неї, невдоволеній своїм семейним огнищем. “Така сама доля всіляких княгинь з литовсько-польських часів. Гальшка з Острога або Ганна Монтовт — се два лише найбільше яркі приміри жіночої неволі. Се прямо іграшка в руках ріжних розбишак; се німі, забиті істоти, котрі не виглядали з малку поза стіни “теремів” і знали про одиноке своє завдане стати хазяйкою і дружиною якогось “пана-лада”. Поспитає може дехто, чи поза тими жінками не було вже іншого жіноцтва на Русі? На питає таке можна лише зав'язати, що жіноцтво серед кляси “смердів”, або цілого ряду людей працюючих коло рілі за часів февдалізму литовського, а врешті жіноцтво мужицтва, поневоленого шляхтою — вгнчалось під тяжкою еще ваготою неволі мужицької.

Тому ми не подивуємось, що Климентій Зиновій висказав думку своїх сучасників “освічених”, Русинів думку, котра складалась під впливом цілого розвитку

---

*) Иловайській, Княжій період України-Руси, т. II. Руска Історична бібл. т. IV.

історичного, кажучи, що жінці не годить ся знати шесьма, не годить ся бути шесь- менною, бо се річ муцини.

Те становище жінки, особливо у кляс висших, пануючих (бо серед кляс шес- них жінка й чоловік стогнуть у ярмі крі- пацтва) — витворює відповідну систему педагогічну і відповідну атмосферу по- нять і законів етичних. Цікаве дуже і я його тут наведу — шесьмо жінки Пітагора- са, Теано до Нікострата. “Коли муж не- вірний”, вона радить: “смирно зносити кривду, не гонити виноватого заздростю, не карати його за недбунням подружних та **господарських обовязків** (в тім то і суть річи!), одним словом не псувати **тої гармо- нії**, котрої не хоче зберегати її володар, а старатись **терпеливостю, ласкою** прикла- дом навести його на добрий шлях!”. На жертвенник грізного Молоха “гармонії” семейної кладуть серце живої істоти жін- ки, так, як на жертвенник ладу і гармо- нії сусільної кладуть жите мільонів робу- чого люду!....

Не дивниця, що пессіміст, речник сно- рохнавілої буржуазії західно-европейсь- кої, Шопенгавер пише буквально такі рі- чи: “Жінка покликана виховувати і нянь- чити діти, бо вона ціле жите остає ди- тиною, вона є попросту велика дитина,

шось посередній між дитиною а чоловіком, котрий один лише є правдивою людиною. Від дитинячих літ треба привчати жінку до кухні і до послуху... Жінки суть найбільшими філістрами, філістрами пенеправними". Давнішими роками помістив гумористичний листок "Зеркало" карикатуру еманціпованої жінки. "Не хотівби я того борцу їсти, що вона зварить", каже жених-нигомець, дивлячись на науку паншочки. Се гумористика — але як від неї чути сопухом обскурантизму. По ідеалам Щедринівського ліберала, "муцина і жінка, се, як каже поет "Лад і Лада", котрим призначено взаїмно себе поповнювати. Вони бігають одно за одним, здоганяють одно одного, і наконець — втомилсь. Лада схплює "томно" голову і каже: "Спочиньмо!" Лад же відказує: "Чого жінка, хоче, того бог хоче" і веде її в тиїстий гай". Так і перські жінки раді вічно слухати буль-буль-а (соловейка) та мліти в "оковах солодкої неволі сонця, що буде їх огривати..." Хатина відгороджена оплотом егоїзму (а се плід економічного індивідуалізму піпінших часів тай в загалі цілої цивілізації) — се краєвид, но-за котрий не повинна ся-

гати оком “порядна” жінка*). Туту її поле праці — і тому то Фавстина Галичанка радить своїм подругам дбати особливо про лад в хаті, про огородець на цвіт-ки в огородчику. Який огородчик, такі і вигляди панночки на сімнатію у молодих ладів-женихів. Жінка се не людина, що має певні свої індивідуальні потреби (пр. розвою інтелектуального, ні, се кухарка-газдяня та **прівілейована наложниця**, се не самостійна істота, а додаток до мужа. Жінки суть **“окрасою нашого земського побуту”**, каже голова **“Просьвіти”** поетично, а ще поетичнійше виразивсь один шейх з Альжіру: “Аллах сотворив красу жінки для чоловіка, як сотворив рожу на втіху очам людським”. Відси виходить далій, що в жінки головна річ — серце, і що таким способом її чуте поповнює розум мушени. Усе те — прибрані в туман ідеалу і звучні слова, дійсні, теперішні відносини, усе те синтез з даних реального життя, не виходячих поза хатню загороду. Усе те — річ ясні і непохитно правдиві для “здорового розуму”. А “здоровий розум”, — се той сам розум, для котрого ясною колись було річею, що

---

*) **Олмаз** -- годі! каже кодекс суспільний у Турків жінкам.

сонце кутить ся довкола землі, для котрого ясна річ, що всі відносини суспільні — вічні і незмінні, що від віків були кати і раби і вічно будуть пануючі і придавлені, для котрого все, до чого він звик змалку, природне, ясне і незмінне. Се той сам “пошлий опыт, ум глупцов”, про котрий співав колись Некрасов.

Той здоровий, консервативний розум нічого так не лякаєсь, як переміни, як еволюції; він готов усіми доказами воювати супроти немилых йому ідей. Коли йде річ про інтелектуальний розвій жінки, вже стоять готові доводи про її низшість під тим взглядом. Ми пізнійше прийдемо на ці аргументи, а на тепер признаємо, що дійсно розвій цивілізаційний виконав глибокий переділ між обома полами людського роду. І розвій сей вийшов зовсім не на користь жінки так, як не вийшов на користь всіх клас придавлених і виснажуваних. Так пр. слідно ріжницю між мозгом чоловіка а жінки*), а ріжниця ся зростає з роками життя. Ріжниця захо-

*) На 100 людей обох полів припадає з мозгом важким:

грамів	мушш	жінок
900—1100	0.9%	8.8%
1100—1200	3.06%	30.1%

дить далій в силі мускулів та в складових елементах крові. Поділ жінок на жінок-пролетаріїв, вянучих в ярмі тяжкої праці, і жінок-ляльок, жінок гарему, відбив ся і на сій останній навіть в такій біологічній справі, як порід. Фактом є, що порід тим тяжший і більше небезпечний, чим менше рухливе жите жінки, чим більше вона підпадає під систему теперішньої гаремної педагогії. Се видно далій на тій дісгармонії між періодом полової доспілості, фізичної і подружної. Коли несхожість обох перших впливає з цілого ніженя метеликів-жінок і йде в парі з цілим нашим нервовим столітем, то справа трета впливає вже головно з причин суспільно-економічних. Відома річ, що число шлюбів заключуваних в році стоїть звязи з добрим чи злим урожаем збіжа (Buckle). І коли й так рамки подружа конвенціонального, рамки моногамії такі тісні, мов ложе Прокруста, то і то ще не всім можливо в них навіть понасти. Статистика виказує, що в Європі родить ся 100 мушци на 99 жінок, але сей процент

1200—1300	22.0%	33.7%
1300—1500	59.4%	41.3%
1500—1600	9.2%	1.2%
1600—1700	3.1%	—після Topinarda

жінок змінюєть з дальшими роками життя, по Роді підходить до 106, а далі держить постійно вище числа мушці*). В Галичині на 2,934,959 мушци приходять 3,024, 312 жінок. Надвигає ся, розумієть, є чиста успільної натурн. але на кого спадають всі недомогани таких відноснн, коли не на жінку в першій лінії. Коли "вольне жите" мушци додає йому б'геску, коли Дон Жуан чарує серця людей, то яким же оком привикли люде дивитись на жінку, що в пориві горячого чуття перейде межу, зазначену їй успільними конвенансами? І хоч нас так глибоко зворушує піжна любов Гретхен і її безповинна кара тюремна, так чи успільність і тепер не готова відкинути від себе таку грішницю?

З захованем чистоти і дівочтва в'яже ся звичай врізувати кошу "виноватій", звичай, котрий є мабуть лише останком (synivals) еще острійної карн, яка спалагла на жінку при незаконній любови*). З історії Української знаємо, що Богдан Хмель-

*) Див. Перший вінок. Жінка середної верстви — Кобринської.

*) В римській праві говорять ся лише про "незаконну" любов жінок. Мушци може не заховувати вірности подружної.

ницький дізнавшись про зраду своєї дружини, казав її повісти в куні з коханком.

Кари такі тепер виходять з моди, хоч деякі люде жалкують за такими археологічними останками. Один піп, з молодшої вже генерації, дуже хвалив давні порядки, по котрим "перелюбну" пару карали буками. Той сам піп, лютуючи на свого сусіда, що він живе в неслубнім подружю — хоч під тим зглядом зовсім бездогано — — годив ся остаточно, щоби хоч "про людське око" зберігав звехні форми і не показував ся перед людьми зі своєю подругою. Але приклонник сеї етики "при людське око", зрештою дуже строгий мораліст, стоїть за "абсолютні" закони моральні. Піп той зрештою з верха прикритий легенькою оболічкою образования, але "всею душею, всею мислею і кріпостію своєю" галицький пересічний чоловік. — Се і є кінечним наслідком моногамії, переваги мушци і права батьківського, що жінка мусить берегти "чистоту" і достарчати свому панови правих потомків — дідичів. Він і поклав окови на серце жінки, вважаючи для себе річію не конче потрібною берегти правил вірности подружної. "Чи ти би оженив ся з дівчиною, котра давнійше віддалась комусь з любови", питає одного хорошого руського молодця

його товариш. Першому дивно, що хто небудь може йому ставити на серію таке питання. "А ти ж ніколи не прогрішив ся?", питає товариш його далій. "Я?! Ну, що іншого я, а що іншого дівчина!..." Так, так дійсно що іншого! Глибоко переконаний тон здивованя, з яким були висказані повнені слова, вказував, що тут дійсно цілі столітя культурного розвою виплекали такі міцні, непохитні переконаня, а "дѣло вѣкор поправлять мудрено" (Некрасов). Тай чи багато знайдете людей, котрі би не послали денебудь в якімсь хоч далекім закутку душі хоч крихіточки подібних поглядів і то серед т. з. світлх людей? А може думає хто, що християнство, що виплекало культ Непорочної Діви, пробидо дорогу гуманійним поглядам на "красну половину людського роду?" "Жінки нехай мовчать в церкві", каже апостол Павло, "бо не подобає їм говорити, але мають слухати, так, як і закон приказує. А як хотять чогось навчитись, нехай дома своїх чоловіків питають ся, бо сором жінці в церкві говорити". "Чоловік не є з жінки, але жінка з чоловіка... не є створеній для жінки, але жінка для чоловіка", "муж є головою жінки, як Христос є головою церкви", і тому жінки у всім по-

винні слухати своїх мужів*). А Отці церкви величають “окрасу земського побуту” зовсім неокрашаними епітетами. По думці Златоустого жінка “найбільша згуба”, по словам Іоанна Дамаскіна “підла скотина” і “гидка гадюка”, а Августин каже, що жінці не подобає ані навчати, ані свідчити, ані судити, ані правити”... Але ми зайшли знову в середні віки, а сих прикладів досить, щоб розвіяти ідилічні погляди на ідеї християнські і їх вплив на суспільне становище жінки. Вертаємо до теперішніх відносин, котрі в своїх найяскравіших проявах класових антагонізмів, визиску і чужди доходять до самого краю. Ніколи може не виступав так ярко конвенціональний характер подружжя, ніколи його черти суспільні не показувались так в цілій їх повні. За сим іде позасемейна любов, подружна невірність і один з найгрізніших недугів снівчасних — проституція, хоч і подружжя слобне дуже часто є не що інше, як звичайна проституція. Та ні, даруйте, не звичайна, я помилив ся, піп, церков і бог її санкціонували. Що бог тут

---

*) В корані наказано жінкам самим входити до мечету і молитись Аллахові, Музулмане розбирали навіть питаня, чи є душа в жінки. Жінці перській не вільно самій поклонятись Аллахові,

замішаний, і сему не дивуйтесь; “in seinen Goettern malt sich der Mensch” (Шіллер), і колиб — казав грецький філософ (Ксенофан) -- осди мали богів, то вони всі були би ідеальні “довгоухи”. На певних відносинах суспільно-економічних укладаєсь певний кодекс моралі і віри і тому “віра і мораль, так як вони тепер уложені, становлять практичний кодекс злиднів і неволі; геній людського щастя мусить вирвати кождий листок з проклятої божескої книги, поки чоловік зможе заглянути у письмо свого власного серця” (Шеллі). Справді, дрож переймає, коли трохи глибше заглянути у безодню нинішних полових відносин. Не говорю вже про проступки всілякі, про “фабрикацію ангеликів”, про те, що смертність найбільша між неправими дітьми (у Франції вмирає їх до 90 %!), бо усе те щезає побіч проституції, котра в тих розмірах, в яких вона тепер проявляєсь, є чисто продуктом капіталізму. Ми бачимо виравді прояву сю і в Палестині старинній, і в Гелляді, і в Римі, і в середньовічних часах -- скрізь мов тінь, сунесь вона за монагамією, але ніколи не розливала вона так широко своїх хвиль каламутних, як в наших часах. І відкиж то рекрутують ся отсі численні “жертви суспільного темпераменту?” Що за могу-

ча сила кидає маси дівчат, у ту страшливу пронасть розпустити і нужди? Коли хочете роз'яснити се питанє, так погляньте лиш раз на відносини в світі капіталізму. Велика частина робітниць наших великих міст одержує заробок, котрий не вистарчає, щоби заспокоїти найконечнійші потреби життя, і тому находить ся в **конечнім** положеню шукати повного заробкованя в проституції, або піддати ся неминучим наслідкам фізичної і духової руйни... До таких висновків приходить письменник німецький Bruno Frankenstein в своїм творі "Die Lage d. Arbeiterinnen in deutschen Großstädten". А до якихже інших консеквенції може довести жите яку небудь швачку, котра, буває іноді, мусить вдоволити ся 4. зр. платні місячної!... Дійсно, що до вдержаня такої невольниці нашого "найліпшого ладу", потреба хіба надприродних способів, сили надприродної. Так і по менших місточках галицьких мусять служниці, втративши службу, промишляти "незаконною" любовю, мусять здавати ся на ласку "зводниць" (найчастійше жидівок), котрі живуть с сего ремесла. Ну, але не вважаючи на те, високовчений редактор "Батьківщини" називає "нерівність маєткову" або виражаючись яснійше, бідність — добродійством для людей. До та-

ких виводів доходить наш поборник існуючого ладу! По датам статистичним виходить, що ледви 10% таких, котрі по природному темпераментови кинулись до того ремесла, решта абсолютно жертви нужди і голоду, так що в словах. “проституція є додатком до заробку”, містить ся грізна правда. В Європі живе звиж 2 міліони прямо з сего ремесла, в Лондоні. 1867 р.), було явних проституток 10.000, статисти. а ж виносила, що їх там трохи чи не 80.000, а др. Рейан подає огрому цифру 400.000 людей, живучих посередно, чи безпосередно з проституції. Для Парижа, сучасної “дочери Вавилонської” подають число 120.000 (на 3.656 явних, записаних) проституток. В Берліні було їх (по урядовим запискам) 10.860 (в 1867 р.), число, котре за двацять літ потроило ся*). Як зрештою зростає проституція, ілюструють наглядно отсі числа про розвій тої інституції в Лондоні: 1820 р. - - 80.000 проституток, 1830 - - 120.000, 1840 - - 160.000, 1850 - - 200.000, 1860 - - 270.000, 1890 - - 300.000! В царській північній столиці, по думці Михнєвича, число все виносить мінімум 35.978... Огромні се числа, але вони пода-

---

*) “Zu d. Bewegung f. d. Frauenrecht” v. Guttenstein. Zeitschrift. ч. 3 1880.

ють лише нарис, лише кілька черт, поза котрими клекотить хвилююче жите і додаймо єще, що в круговорот сей впадають молоді, повні життя, цвітучі істоти — адже 77% з між них знаходиться в роках між 15 — 30 — то й будемо мати хоч яку таку картину сих темних боків нашого життя, від котрих з фарисейською відразою відвертає ся наша сита-нагодована і свята добродітель. Я кажу, по фарисейськи. І дійсно! Той сам мораліст, що править про абсолютні закони моральні з абсолютно чистою совістю іде за гроші купувати любовні розкоші готовий в моральній своїй чистоті кожної хвилі копнути ногою найняту за гроші істоту. І тут ми знову здібаємо історичну неволю жінки і тут суспільність додає до тої нужду, в котру сотні дівчат молодих вганяє грізна ананке — ше й понижене й погорду. Се “парії”, “прокажені” високоморальної і ситої громади, так як між “паріїв” спадає навіть кожда, що віддасть ся чисто в любовнім замалі любому чоловікови.

А забувають моралісти, що часи капіталістичного ладу, се часи, коли й любов і дружба-товариство і переконання і т. і. річи, котрими доси ніхто не торгував а уділювали їх люде одні другим, ваңдрують яко товар на публичне торжище, що-

би там постановили-означили їх вартість вимісну (Марке). Забувають вони, що се часи, коли й сідоглаві провідники народні витишають перед могучими мікадами все-народно канкана...

Забувають моралісти, що проституція коначно доповнене моногамі, куди може звернутись незаспокоєна енергія полова суспільности, що проститутки є з того взгляду — справденими **вестальками родинного огнища.**

Ми не хочемо йти за дальшими конвенціям сего лиха, так фізичної натури для гігієни суспільної (**цивілізація-сіфілізація**) як і моральної для громадської етики. Не хочемо йти далій раз тому, що ми би зійшли на волю. котре нас тепер не обходить а друге й тому, що сказаного здає ся вистарчить, шоби й тут показати, яке незавидне становище жінки.

Хиба додам, що проституція не обмежаєсь на самі міста але втискає ся і в тихі, садками покриті села. Сіфіліс розносить ся по селах українських — а — заносять його звичайно з городів, з заводів панських та богатирських...*). Пан-

---

*) Диви про се Подоліньского "Життя і здоровля людей на Україні" і звістки в женецькій "Громаді".

капіталіст, прихильник “des ewig weiblichen”, може безпечно вдовольнити свої потреби і забаганки, не згірше від давніх панів. Ріжниця хіба та, що давні пани мали повне право над своїми крепаками, одже і право першої ночі (jus primae noctis) а новий пан набуває се право за всемогучий в нинішніх часах гріш. Зрештою й багатші мужики-дуки не від того, щоб не завоювати яку гарну дівчину або молодичку, а на послідок прийдуть і пони-целесні (нежонаті) а здаєть ся, що й серед нашого галицького попівства безженність возьме верх над патріархальним, родинним житєм. Таким чином капіталізм зачінає і село, руйнуючи семейні основи.

І даремні всі проповіді і пакликування “старшого” брата, щоби обіймив свого “меншого” брата, так як даремні були апеліяції Щедришівського карася-ідеаліста до щупака, щоби перестав їсти дрібнішу “братію”.

...Поки пани в селах,
Будуть собі тиняти ся
Покритки веселі
По шиночках з москалями.

Говорячи про нинішні, непевні часи, нераз люблять прирівнювати їх до останніх днів римської держави за часів імпе-

раторських.

Алеж сеї круговорот нужди зовсім відмінний від сего упадку і застою, в яким находилась під конець Імперії римська суспільність. Коли розклад сеї останної похожий на стоюче багно, то заколот серед порядків капіталістичних пригадує радше рвучий потік — рвучу ріку гірську, що все пориває з довкола себе за собою але й прочистить русло і далій попливе чиста і ясна. В її хвилях ми можемо завважати нові сили, котрі стануть підоймою нового ладу. Тому то власне і всякі лиха і недомаганя тепер більше відчувають ся, вони розкриті і прояснені а хоч люде з кляс висших, пережитих і де далій все більше злишних — шукають виходу з сеї первової горячки в Піврані, так жеж се тільки одна частина.

Отже і в справі жіночій всеруїнуюча сила капіталізму видвигла т. з. питанє жіноче, через те, що змінені способи продукції, форми господарські а далій і суспільні відношини впливають революційно на долю жінки. Визвіл жінок, їх еманципація конечно мусять вязатись з їх дотеперішною неволею, а неволя ся — конвенція цілого розвою суспільно-економічного в добу т. з. цивілізації, вона товаришка моногамії (в її значіню історичнім),

вона товарни́ка індивідуалізму економічного.

- І власне хід теперішнього розвитку економічного, зріст продукції на велику скалю, зєднення капіталів і робучих рук півечать власне ті основи, на котрих можливо була і неволя жінки*).

Загально се відома річ, що інституція родини (моногамії), семейне жите, "добрих, давних часів" розпадаєсь з поступом продукції капіталістичної а розпадаєсь через те, що унадає дрібний промисл і дрібна господарка, унадає індивідуалізм економічний, а родина перестає буту інституцією економічною.

Капітал захоплюючи як найбільше вольних наймитів-пролетаріїв, визискуючи їх силу робучу, втягає даліи у сей круговорот експльоатації і дітей і жінок. Праця дітей в західній Європі річ звичайна і багато трудів і боротьби коштувало се, поки заведено та зреалізовано хоч деякі охоронні фабричні закони. Для показу, як промисл великий займає жінок, наводить "Saechs Arbeiterzeitung"‡) деякі дані статистичні. І так в Німеччині на 17,632.

*) Не кажемо, щоби тим злобувала вже волю. Низше розяснимо сю справу.

‡) Наводимо по *Volkspreste* 1890. N. 22.

008 робучого (erwerbsthactig) народу приходить 24% жінок: в промислі одія і чищення матерії на 1, 334.007 робітників 43% жінок, в промислі ткацкім на 850.859 38% жінок, у Відні в сім промислі 60% (292.950 жінок).

В Англії у фабриках бавовняних, 644.438 жінок а 404.096 чоловіків (зн. жінок 61.5% мушци лише 38.5%). В Державах сполучених живе поверх 3 міл. жінок, працюючих поза хатою. В Швейцарії займаєсь в промислі ткацкім 103.452 жінок, в промислі кравецькім 85.326, в фабриках виворюваня машин 15.500, в фабриках зигарків 14.716, в фабриках тканни з волосія 10.599, при сільськім газдівстві (на ширшу скалю) 150.000 а загалом є около 600 ріжних заводів, в котрих бере участь Швейцарска жінка, не вчисляючи лекших занять і... простітуції.

Колн обернемо ся до Галичини, то побачимо, що серед челяди рільничої (т. є. серед людей працюючих на рілі, котрі однак не є своїми господарями-хозяїнами) переважає число жінок (778.184 ж. на 522.781 мушци) а ще більше переважає число жінок серед служби домашної (137.890 жін. на 93.434 мушци). Противно, серед робітників без постійного занятя переважає число мушци (119.645 муш. на

101.727 ж.) а ще більше переважає оно серед робітників промислових (55.289 муш. на 20.817 женщин). Взагалі однак серед цілого пролетаріату краю переважає число жінок, коли між тим серед класи людей незалежних, самостійних далеко переважає число мушш. З того бачимо, що чим гірше положена яка класа суспільна, тим більше серед неї жінок*). Для показу, яка доля жінки-робітниці, ми можемо зрештою обернутись до розвідки Анни П. а з цілої картини виходить для нашої зарібниці таж сама альтернатива, що і для робітниць німецьких, або простітуція або фізична і духовна руйна...

В такий спосіб жінка з пролетаріату, з черги приневолена залізною рукою нищого ладу шукати заробку і ставати до праці поза хатним господарством на рівні з мущиною. Тим самим вона не в силі піддержувати далі "домашнього огнища", хоч би і як сама того бажала. Капітал навчає її ставати самостійно до праці, він ломить її звички, хоч розумієсь, не в жадній гуманній ціли і не для чого іншого, а щоб з неї зробити свою власну невольницю. І дивне

---

*) Rocznik statystyki przem. i handlu. Zesz. XI. Ludność Galicyi. 1880. T. Rutowski.

диво! : ті всі поборники семейного принципу мовчали про сей визиск робітницї, мовчали про те, що капітал і машина розбиває жите родніше пролетарія! Абсолютні моралїсти стали параз мене абсолютні а більше впрозумілі на людські хибнї!... Колиж жінка з кляе висних почала добиватись рівнорядного становнца з мунципоу в суснїльній роботї, філістри зверещали, що се знівечене і потоптане "des ewig weiblichen", наводячи з патосом Шїллерові дітирамби в честь ладу домашнього!... Але вони не добачали збезчещеня "вічної жіночости" в чорній роботї робітниць, не хотять його добачати і в... проституції. Вони в великій христїянській соромливости прижмурюють очн на такі зявнща а коли про се річ повести, так з уст їх певно почуєш: "Ах! се модна парасолька з Парижа але не про нас роблена..." Та поки вони зажмурюють очн, жите, не жде на їх дозвіл з черни, спонукує і жінку з кляе "середних" шукати самостійно праці і заробку. Прикрї обставини економїчнї вменшають можливість семейного жнтя а тим самим приневолюють жінку добиватись независимого становнца в суснїльности. В Англії пр. обчислено, що 2. міліони жінок мусять удержуватись з

власної праці (річ йде про жінки кляс висших). А і в нас в Галичині зростає число жінок, що шукають самостійної праці в кравецтві, в учительстві, при поштах*) і телеграфах, при театрі і т. и. Але жінка іде далій і домагаєсь дальше рівности, вона добиває ся в дальній консеквенції доходити до публичної служби, до шкіл висших, домагаєсь признаня їй всіх прав громадянських. Увесь той рух, викликаний широким розвитком капіталізму іменню рух між жіноцтвом кляс висших звернувши очі і мушчин кляс висших, визиваючій в бдних симпатію, у більшости нехить і опозицію, втягаючи в сю суперечку навіть учених Олімпійців, котрі не радо сходять на нашу долину сліз і горя... Що рух сей викликаний капіталізмом, на се побіч наведених мотивів вказує хочби хронологія жіночого питання. Адже були учені й світлі жінки і серед Гелленів і серед Арабів і в часі Відродження (Renaissance) а нікому не снило ся говорити про визвіл жінок. Перші голоси за жінок озвали ся рівнобіжно з голосами перших речників лібералізму, речників Великої французької революції. Назву тільки імена Condor-

---

*) Пор. новельку І. Франка "Маніпулянтка" в збірнику "В потї чола".

cert, Saint-Just і н. мужів тогдішого часу а і серед інших народів рух жіночий ішов звичайно паралельно з ліберальними змаганнями. Се можемо завважати, переглядаючи хочби звістки з жіночого руху в поодиноких краях європейських і поза-європейських в збірнику Т. Стантона. Цікаве також, що одним з найчільніших поборників еманципації був Джон Ст. Мілль, прихильник індивідуалізму і лібералізму економічного (а принципи вяжуть ся тісно з капіталізмом...).

Виводи свої, залізною логікою розбиваючі всякі можливі закиди і сумніви в квестії еманципації жіночої, вяже він тісно з правами чоловіка, волею одиниці, взагалі з принципами лібералізму. По його думці - коли принципом теперішньої доби (капіталізму) є воля одиниці, то остає знівечити остатні вже пута, пута жінок, визволити їх з під деспотизму мушри. Се його вихідна точка аргументації і если поборникам еманципації здає ся, що вони дібють ся своєї мети серед теперішніх порядків, то вони помиляють ся, хиба що в них на думці еманципація жінки з висних клас...

Але до сего прийдемо навіпослідок, ми показали доси, як квестія жіноча вяже ся з новими способами продукції, з

руйнуючою силою великого промислу, котрий підриває ґрунт моногамії і вириває жінку з домашньої загороди. В передовій беллетристиці європейській, в суспільних студіях перших майстрів пера розклад семейного життя відбиває ся в цілій новині. “Наша” Золі, “Нора” і багато інших творів Ібсена, “Батько” Стріндберга, “Анна Кареніна”, “Власть тьми” і славна “Крайцарівська Соната” гр. Льва Толстого, “Бурлачка” Нечуя, “Повія” і “Лихий попутав” Мирного, “Скошений цвіт” Барвінського, “Між добрими людьми” Ів. Франка, не вчисляючи менше замітних творів або таких, де сей проблем стоїть на дальшій пляні, суть лише відбитком дійсного життя. Картини “семейного разброда” найдете введеної артистичною рукою Михневича в його “Узвах Петерб.”, а статистика вказує, що жите подружнє вменшаєсь. На розлад семейний вказують пр. — як завважав І. Франко — і пісні народні найновішньої доби. На факт сей звертають увагу і противники еманципації; вони вихід бачать в повороті до давнього ладу і бажають, щоби жінка в загороді родинній шукала щастя. Проти жінок, що добивають ся до публичної діяльности (про робітниць вони більше мовчать) витягають найріжнородніші аргументи показуючі

лише, що і думки і принципи є лише відбитком певних життєвих інтересів і звичок. Розміри мозку, різниці фізіологічні, психологія і історія — усе те виходить до бою супроти еманципації. На жаль цих сторожів традиції, усе те грізне оруже нічого не помагає, коли не є плохе і нездарне. Нехай і так, що мозок жінки інший, що інші в неї звички і бажання, що вона радо зносить свою долю, не визираючи за хатний поріг... Чи ж се докази які небудь? Коли розвій цивілізації витворив такий рів між обома половинами людскости, коли се наслідки суспільного розвою, то чи вони не счезнуть серед інших умов суспільних? Чи плачучи жінку, вихривуючи з неї гарну одаліску або жваву газдиньку через тільки віків може суспільність дивуватись, що в неї нахил до гарему і кухні? Люде плачуть одні її інстинкти і спосібности а нівечать інші а потім неспосібні до аналізу власної роботи, виображають собі наївно, що "ростина сама з себе виростає в тім напрямі, до котрого її нагнули" (Мілль). Алеж нехайби доводи обскурантів були і як блискучі, услівя суспільно-економічного розвою фактами розібють тканину їх софізмів. Варто лише затижити, що те, що вони називають природою жінки, се лише витвір довгого цивілізаційного розвою, витвір чинників

суспільних. Коли робітниця ніколи й подумати про родинне огнище, то й дами з висших клас звільняють ся з сих занять, що доси були інтегральною частиною домашнього газдівства, родинного життя. Великий промисл відриває всі більше-менше функції, котрі доси належали до родини, до подружжя і віддає їх праці колективній (продукція в великім промислі колективна, уладжена на основах кооперації). І не тільки їда, пране, удержане в порядку кімнат, освітлене і т. і. переходять в обсяг господарки суспільної (великі пральні, реставрації, газ і т. і.) але й виховане дітей одна з головних підвалин моногамії — стає що раз то більше справою громадською, суспільною. За те жінка зможе окрім няньки, матери і кухарки стати і людиною думуючою і розвій її індивідуальний зможе зайняти ширше місце...

“А щож з родиною, з подружнім життям? Адже з її упадком щезне рід людський? Адже ви все руйнуєте, нічого не ставите? Адже з тим впаде всяка мораль!...” Чую голоси ратників “святого семейного союзу”...

Не вже таки справді загине і мораль і рід людський? Невже він загинув з упадком семії пуналюанської або попарної? Не вже таки певна родина в історичній певній формі а не репродукція —

роджене й інстинкт половий — становить квестію істнованя людського роду? ба, алеж бо тут знову приходить ся нам правуватись з "здоровим, простим розумом", а се наш добрий знакомий, в котрого все з чим він зріс ся незмінне і святе. І дивно, що люде самі іногді не бачать, що хвиля часу і життя несе їх з собою. Докоряв один хороший, руський молодець, що соціялісти посягають святотатською рукою на паллядіюм ладу громадського, на семейний союз. Пару днів опісля сей хороший молодець, що з причини свого суспільного, незначного еше становища не міг заїхати у тиху пристань семейного щастя, дуже енергічно залицяв ся до чужої жінки. Ну, але я певний, що він готов був в тій же самій хвилі боронити моногамії і семейного союзу!... Він дуже пригадував мені того цигана що сидів на галузи і відрубував ту саму галузь...

Не думайте, ш. читачі, що я сего добродія вважаю репрезентантом нової етики; ні, він власне поборник конвенціонального подружа, тількиж боронене принципів і форм, котрих в житю не зберігаєсь, пригадує того цигана з казки... І се вже тільки квестія часу, коли нові форми відносин подружних, любовних вибють ся на верх. Звязки нових таких форм — слідно й тепер, тількиж вони неясні, непевні і прикриті невідрадними від-

носинами капіталізму і його консеквенцій. Зростаючі подружа на віру (у Парижі таких звязків 10%) т. з. дикі подружа, слюби цивільні й розводи (подруже моногамічне звязане інтересами економічними на ціле жите) — вказують, що серед красших умов життя вони розівають ся в нову і висшу форму життя подружного. Єще одно тут завважаємо. Коли ті власне справи, що доси входили в обсяг домашної господарки і родини, переходять в обсяг господарки ширшої, суспільної, то розуміє ся, що відносини подружні любовні проявляють ся в іншій формі, відповідно до умов висшого устрою, котрий вже в нарисах, в початкових формах виднієсь серед нинішних суспільних порядків. Адже вже в теперішній суспільности європейській можна завважати, хто становить силу революційну, хто зможе перетворити форми нинішного ладу суспільного. Тою клясою будучности є пролетаріят і то в першій лінії, пролетаріят городський... Тому й жите подружне наймитів городських, становить немов завязок полових відносин будучности. Коли моногамія звязана з індивідуалізмом, приватною власністю, то й ясно, що ті кляси, в котрих елемент сей грає важну ролю, є й приклонниками (в житю) моногамії. Так є серед висших кляс, серед маючих хліборобів. Тільки пролетар ви-

ключений від бенкету життя і від огнища родинного. Серед кляс робучих найбільше процвітають звязки до часу*) і коли в поведженю слідно певну брутальність то се лиш останок моногамії (історичної)...

Не дивниця тому, що коли 1871 року пролетаріят парїський захопив в свої руки керму державну, счезла проституція, котра так широко розвита в новочаснім “Вавилоні”. Противно 1414 р. за собором шляхти й “катів в тіях” і не в тіях — тягла ся величезна громада християнських гуршок (1500 числом!). Ось вам поборники будучности, вольної любови і поборники святого семейного подружа!... Колиб означити форму будучого подружного звязку, то вона мабуть пригадувала би подруже попарне; се був би звязок двох істот до часу, поки триватиме взаїмна любов і симпатія. Тількиж се формою лише нагадувало би подруже доби варварської... Дикарі любови не знають, мущина не шукав жінок... з привязаня... чувство любови, що вимагає висшого ступня розвою... було серед них незвісне. То й подруже не стояло на чувстві а на пригідности й потребі. Справді по-

---

*) Диви пр. “Язвы Пет.” Михневич підносить сей факт, що звязки такі визначають ся і вірністю і етичною чистотою.

лишувано матерям складати подруже дітей, вони й договорювали ся звичайно без відомости сторін, що мали женити ся і не питаючи передом, чи на те пристануть. “Случало ся часом, що зовсім чужі особи вводжувано таким чином у подруже” (Морган). Індівідуальна любов, що розвилась з розвоєм культурним в оковах моногамії — отсе й рис характерний гіпотетичного будучого подружа, колиб се коротко схарактеризувати, се... не лякайтесь, приклоники абсолютної етики!... се... **вольна любов!**

В фазі індівідуалізму економічного чинники економічні й суспільні перехре-щують ся з чинниками природного добору, любови й симпатії, вони й витворюють моногамію з усім її добром... Колиж сі перші чинники втратять свою силу, то вольний природний голос серця, вольна любов стане одиноким мотивом подружа. Тількиж усі завязки — все таки остають завязками, поки індівідуалізм і капіталізм підвалиною ладу суспільного. А хоч завязки трави та зелені спочивають під рядном снігу й леду, то вони не розівіють ся, поки не приснуть сніжні окови... Ах! а якже то пишно зеленіють ся тоді поля та ниви; кожда стебелінка, кожда травичка пнеть ся в гору, розправляє свої крила, щоб надихатись весняним леготом, весняним сонцем... Та поки що, нам го-

ді забігати вперед думками. Адже ми мусимо встоюватись за такі речі, про котрі вже й не думають перечитись люде інших освічених країв. У нас нові думки доторкують ще з верха лише голов і не оден, деклямуючи з патосом чудові стрічки Шевченка про мучениць-покриток, втішаючись його пишними картинами вольної любови, з захватом дивлячись на безталанну даму камелійову, з цинізмом мимовільним погляне, коли не вискажесь про дівчину, що пішла за могутим, святим голосом горячого серця.

Се може видасть ся комусь неконсеквентним; алеж нема річий, феноменів відділених від себе і строго відзначених; усе пливе, змінюєсь і переливаєсь, в невгомоннім потоці життя і серед течій суспільної думки одні мішають ся з другими; одні змаганя, одні ідеї, се відблеск зростаючих і вже деkim відчутих потреб; інші не що, як тільки форми, останки фаз життя пережитих, засуджених на погибіль. Але сї останки силою інерції остають ще в нервах людських, звільна уступаючи місця новим переконанням.

І думки еманципаційні мусять подибати перешкоди в тім філістерським, здоровім розумі, котрий є кристалізацією досвіду минушого життя. Однак усі вони розпадуть ся під напором самого життя дальшого, так як і найкрасші дум-

ки гуманности, еманципації жінок є відблеском все зростаючих потреб і нових прямовань.

Тільки говорячи про еманципацію жінок, не забуваймо, що жінки не становлять одної та осібної класи суспільної і тому змінені услівя життя наших днів, визволюючи жінку чи то з висших клас чи з “черни” з під ярма домашнього господарства, перед кожною з них розстелюють інший краєвид, інший вигляд в будучність. Жінка з вершин суспільних, вільна від клопотів родинних, турбуєсь одною тільки “любовю”, поза конвенціональним “подружем”, котре має на ціли продукувати правих спадкоємців майна батьківського. Жінка середньої класи шукає заробку при почті, телеграфі, при школах народних, торговлях, канторах і т. д. Відси йде найбільше “еманципанток”, котрі добивають ся доступу до гімназій, до університету, до тих “фахів”, що доси виключно мущинам стояли отвором. Тим то мабуть серед тих жінок так ясно зазначений елемент “жіночого питання”, рівноправности “жінок” з “мущинамн”. На кінець жінка з пролетаріату стрічає ту саму долю, що визискуваний пролетар. Вона на рівні з ним мусить добиватись коротшої днини робучої, висшої платні, законодавства охоронного; вона мусить добиватись того, чого ба-

жають усі пролетарії. Жінка-робітниця мусить одною фалангою з цілою лавою працюючих наймитів-пролетаріїв добиватись красшої долі і в боротьбі тій іти до осущення ідеалів світа робітницького, іти на стрічу "сонцю золотому"...

Жінка "еманципантка" може скорше бо вже серед теперішного ладу суспільного осушити свої мрії; робітниця дібе ся волі тогді, коли праця визволить ся з під капіталу. Тут шляхи жінок розходять ся.

Я вертав з одного вечора — оповідає покійний сатирик російський, де спорили про справу жіночу. Ішли горячі диспути, чи можна чи не можна допустити жінок до телеграфів, почт, на академію медично-хірургічну і т. д. Щедрин — скептик, не дасть ся зловити на патос і горячі фрази. "А я би позволив їм на всі ті річи — ставить він себе в положене державного мужа — я би знайшов між ними настоящі підвалини, настоящу підпору (нинішного ладу). Але колиб мене поспитали, чи порушить ся хоч на волосинку... те віковічне питання про загально-людські ідеали, що держать в тривоژی цілу людськість. я відказавби: "се не мое діло"... Ми мимохить, може причаровані тим глибоко переконуючим, на пів тужливим, на пів саркастичним словам великого Щедрина, перехиляємось на йо-

го бік і не можемо притакнути виводам Мілля, що неволя жінок се вже останна твердиня неволі. А відзвук такої думки находимо і у Н. Кобринської. “Коли приглянемось, каже вона, історії людської праці, то побачимо, що вона ненастанним улягає змінам, що заєдно одні галузи упадають а другі повстають. Промисл домашній упадає а фабричний підносить ся”. А повторюючи се критик “Зорі” каже, що “конкуренція праця — се не страшна річ. Адже наплив інтелігентних і робучих рук не зашкодить... бо вони зладнають собі нові дороги до життя”. Відзвук лібералізму роздає ся з сих стрічок галицької писательки, котрій вправді єсть гармонійно з еманципацією жінки кляс висших але не нарушить наперед тих загально людських ідеалів, про котрі говорить російський сатирик.

Жіноче питанне, так як і неволя жіноча, нерозривно сполучені з усівьями цілого ладу суспільного і вважати його за щось окреме, відривати від звязи з іншими феноменами суспільними — се догматизм, а найпаче тоді усе те показуєсь догматизмом, коли хто думає, що так таки без огляду на інші справи суспільні здобуде ся волю жіноцтва.

Воля жінок звязана з визволенем праці і робучих мас народних з ярма капі-

талізму і питане жіноче звязане міцно з теперішнім питанем соціяльним, зі змаганем пролетаріяту, котрий зі зростаючою все більше свідомостию свого значіння, яко кляси революційної, що раз то певнійше виступає на арену публичного життя... А власне розвій капіталізму що концентрує капітал а заразом і маси робучого люду і щораз то виразійше показує прикмет колективної продукції, соціяльного характеру сил продукційних, веде до того, що конечно і всі суспільні відносини мусять укласти ся відповідно до колективного способу теперішньої продукції капіталістичної. Тою ж клясою суспільною, котра головно може а то й мусить взяти провід в сих конечних перемінах, в сій еволюції, — є пролетаріят. Для пролетаріяту квестія ся — квестія істнованя "бути або не бути" і події остатних часів(а то й цілого 19 ст.) вказують, що кляса робітницька стає на переді історичного розвою а квестія соціяльна перворядною квестією, "злобою дня" нинішних часів*). З сею квестією лучить ся

---

*) Навіть "Празда" в однім з поперед. зошитів признає велику вагу робітницького питання і в нас, на Україні а святоюрський філософ др. К.Г. говорить, що "одним из найвиднѣйших явленій теперѣшности єсть движенє соціялистичне" (!) От, як то нині говорять вже й святокрські філософи!

і квестія жіноча.

Вже тепер продукція так високо розвита в краях західно-європейських або американських, що при всіх технічних улегченнях можливе задоволене всіх потреб суспільних. Так пр. господарка рілляна в долині над рікою Саскачевана, господарка ведена після найлучшої методи п'ятьма мільйонами людей може вистарчити своїм збіжем на потреби людей цілої землі. І господарка така не вимагає більше над 1½ місяця часу. Але при теперішній формі ладу суспільного, де здобутки праці спочивають в руках дрібненької кляси капіталістів, господарка веде тільки до черезмірної продукції в певнім напрямі, за котрою вслід ідуть кризи; витвір людських сил робучих гине на складах а тисячі робітників злишних в такій хвилі, мусять сходити в ряди дармуючої "голоти". В Лондоні пр. живе 300.000 людей без занятя, 50.000 "голоти", "волоцюгів", 250.000 без постійного заробку а 400.000 з заробком, не вистарчаючим на конечний прожиток. Счислім до купи а вийде кругле число мільйона людей, полишених на волю отця "іже на небесіх"!

А тимчасом богацтво краю зросло в Англії незвичайно скорим і могучим ходом. Лише теперішній лад суспільний невідповідаючий фактичній організації пра-

ці може довести до таких суперечностей, що люде гинуть з голоду, хоч продукти їх праці серед криз индіють марно. Тому лише люде, засліплені клясовими пересеудами, спутані деморалізуючим впливом інтересів пануючих кляс, радять в холоді і голоді звертатись до загробового, вічного життя. Стара се пісонька, котру в нас переспівує вчений редактор "Батьківщини"...

Ich kenne das Lied, ich kenne den Tekst,
Ich kenne auch die Verfasser;
Ich weiss, sie trinken heimlich Wein
Und predigen oeffentlich Wasser...

Всякі заганя, поладити долю жінки в теперішних відносинах тільки варті, що реформи, котрі марть на меті поправити долю пролетаріяту а то й в загалі робучого люду серед теперішних суільних відносин. Змагану все до найбільше прямоване жінки з кляс висших до рівнорядного становища з мущинами і бачити в сїм розвязку жіночого питаня, все одно, що замикати очи на жінок з черни.

Думку сю, що пробиваєсь крізь іронію Щедрина, висказала ясно письменка Кляра Цеткін на межинароднім Вічу Робітничім в Парижі 1889 р.: "Робітниці, що стремять до соціальної рівности, не сподіють ся нічого для свого визволу з жіночого руху буржуазії, котра буцімто вступаєть ся за жіночі права... Робітничі-

ці наскрізь об тім переконані, що квестія еманципації жіночої не є ніяким питанєм стоячим само про себе, тільки, що се **частина великого питання соціально-го**". Хоч капіталізм поставив сю квестію, хоч її "породила машина", алеж визвіл з під переваги мушин передав жінку в неволю капіталу а відси один тільки вихід..., "Еманципація жінки, так, як і цілого роду людського, буде едно ділом визволу праці з під капіталу. Тільки серед соціалістичної суспільности здобудуть жінки, так як і робітники вповні свої права"*)).

До сих слів ми не маємо нічого додати.

Нарис наш вузкий і недокладний; він не подає докладної картини жіночої долі в її розвою історичнім, не подає деталів, не обговорює ріжних питань, котрі вяжуть ся з квестією, тут порушеною. Щоби ужити порівняня, так нарис сей немов черти на карті географічній, вказуючі русло ріки з її оточенем орографічним, черти, котрі не дадуть повного виображення по самуж таки ріку в її цілій істоті, з її могучими струями, круговоротами, стоячими затоками і побічними рукавами. Колиб нам прийшло ся кількома

---

*) Protokoll d. Internat. Arbeiter Congr. zu Paris... 1889...: v: W: Liebknecht:

словами еще раз оглянути всі виводи про долю чи то недолю жіночу, то миб могли завважати кілька фаз. І так: часи родових порядків з материнським правом і комунізмом, где жінка займає' почетне становище. Зростаюче багатство і виміна розбиває спілки родої, висуває приватні господарства з його підвалиною — родиною моногамічною. З сим иде поділ праці, поділ на кляси суспільні і антагонізми клясові, котрі в родині проявляють ся в поневоленю жінки. Такий стан находимо і в патріярхальних Ізраїлітян і Греків і Римлян і Маврів іспанських. В змінній формі розділ сей бачимо і в середних віках, в февдалізмі і крѣпацтві, з котрих зі зростом міст, гандлю і промислу витворивсь новочасний капіталізм. Алеж "все пливе", то й продукція на велику скалю з машинами, витворюють нові сили а з тим і нові відносини суспільні, котрі конечно виїдуть з лона теперішного ладу суспільного, основаного на продукції капіталістичній. Зариси нового ладу видніють ся крізь тканину капіталістичних порядків, ладу, пригадуючого по формі давний архаїчний комунізм. Але тільки по формі, так як по формі тільки гіпотетичні форми будучого подружа пригадують попарну сімю. Коли суспільність соціалістична через влекшене продукції технічними здобутками цивілізаційного

розвою зносить конечність поділу праці а тим зносить і істноване кляс, і скалею продукції віддалена від архаїзму спілкового як небо від землі. так і гіпотетичне подруже стоятиме далеко, далеко від парної семії. Усупільнене і удержавлене домашної господарки та плеканя і вихованя дітей, словом усупільнене і удержавлене функцій сімїї — се процес, котрий вже нині, на наших очах довершує ся, се також ідеал і елемент будучности. Усупільнене домашної господарки і плеканя та вихованя дітей освободить індівідуальну любов з лут економічних. Любов, твір цивілізації, котрої не знають дикарі (в загалі, неспутана чинниками супільно-економічними (як в моногамії) — се головний мотив подружа будучности. Супільність така — се підвалина, на котрій може розвितись і воля одиниці і воля жінки.